

Piotr A. Czyż

Zamoyscy na dobrach włodawskich (1798-1944)

Radzyński Rocznik Humanistyczny 8, 37-49

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zamojscy na dobrach włodawskich 1798-1944

Geneza dóbr włodawskich sięga najdawniejszych czasów, a dokładnie XIII wieku. W pierwszej połowie tego wieku została odnotowana pierwsza wzmianka o Włodawie¹ w źródłach staroruskich w Kronice Halicko-Wołyńskiej. W kronice jest podana data roczna, kiedy miasto zostało zniszczone przez Tatarów². Należy wspomnieć, że Włodawa w tym okresie należała do Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. Wymienia się ją jako wczesnośredniowieczny gród na pograniczu polsko-ruskim (Wołyń – w dzisiejszym Gródku, Uściług, Uhrusk, Włodawa, Kodeń, Brześć, Mielnik, Drohiczyn)³.

Majątek ziemski, który tworzyła Włodawa z okolicznymi miejscowościami, leżący na ziemi włodawskiej na historycznym pograniczu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴, stanowił własność wielu rodzin, począwszy od Sanguszków, przez Leszczyńskich, Pocięjów, Flemmingów, aż do Czartoryskich i ostatnich właścicieli – Zamojskich⁵.

¹ *Potnoje sobranije ruskich letopiskiej*, t. 2, Petersburg 1908, szp. 794.

² „W 1243 (...) Danił zje zatworil Hołm jeha ko bratu si Wasilkowi pioma s soboju Kurila Mitropolita. A Tatarowe wojewasza do Wołodawy. I no Ozream mnogo zła stworsze. (W 1243 r. (...)) Danił zamknawszy Chełm, jechał do brata Wasylego, wzięwszy do niewoli z sobą Cyryla Metropolitę. A Tatarzy wjechali do Włodawy i tam uczynili wiele zła mieszkańcom” (tłumaczenie Piotr A. Czyż).

³ J. Gurba, *Okolice Włodawy w prahistorii i średniowieczu*, w: *Dzieje Włodawy*, pod red. E. Olszewskiego i R. Szczygła, Lublin-Włodawa 1991, s. 13.

⁴ Należy przypuszczać, że Włodawa należała do księcia trockiego Kiejstuta; E. Rimša, *Pieczenie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 1142.

⁵ Chronologiczne zestawienie właścicieli Włodawy i okolic: Sanguszkowie – 1475-1571, Leszczyńscy – 1596-1692, Pocięjowie – 1692-1745, Flemmingowie – 1745-1761 (rok wydania Izabeli Flemming za ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego), Czartoryscy – 1761-1798 (rok wydania Zofii Czartoryskiej za Stanisława Kostkę Zamojskiego XII Ordynata na Zamościu), Zamojscy – 1798-1944.

Pierwszymi właścicielami dóbr włodawskich byli Sanguszkowie⁶, dzięki którym miasto otrzymało prawa miejskie na prawie magdeburskim w 1534 roku dzięki staraniom Andrzeja Sanguszki⁷, potwierdzone 18 marca 1540 roku przez kniazia Fiodora Sanguszkę⁸.

W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod redakcją B. Chlebowskiego znajduje się list Księcia Fiodora mówiący o potwierdzeniu praw miejskich: „Kn. Fedor Andrzejewicz Ongulskowicz, marszałek wołyńskiej ziemi, ststa włodzimierski, daję znać tym moim listem, iż nieboszczyk ojciec mój P. Andrzej Aleksandrowicz Ongulskowicz, posiadał miasto Włodawę, i dał był mieszkańcom swój list, według którego mieli się sprawiac i rządzić; a iż oni powiedzieli przede mną, iż ten list mego ojca u nich zaginął podczas nasłania Bożego ognia, na to więc dałem im drugi mój list. Co ja na ich czołobitną uczyniłem: według którego mają się oni rządzić i sprawować w tem mieście naszym Włodawie prawem magdeburskim, tak jako i po innych miastach książęcych i pańskich. I na to dałem ten list z moją pieczęcią. Pisan w Włodawie r. P. 1540, 18 marca”⁹.

⁶ Sanguszkowie – magnacki ród książęcy herbu Pogoń Litewska, wywodzący się od księcia Sanguszki (od jego imienia pochodzi nazwisko rodu) syna księcia Fiodora (brat Jagielly – późniejszego króla Polski Władysława II Jagielly), wnuka wielkiego księcia litewskiego Olgierda, prawnuka wielkiego księcia litewskiego Giedymina. Pierwotnie dobra Sanguszków znajdowały się na Wołyniu. Z czasem rodzina nabyła nowe dobra na Podolu i w Małopolsce (Tarnów). Na przełomie XV i XVI wieku ród podzieliła się na dwie główne linie: linia koszyrska (Sanguszkowie Koszyrscy) – zapoczątkowana przez Michała, wymarła w 1654 r.; linia kowelska (Sanguszkowie Kowelscy) – zapoczątkowana przez Aleksandra, istnieje do dziś; K. Nisiecki, *Herbarz Polski*, t. 8, Lipsk 1841, s. 234-241; T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 363-376.

⁷ *Sanguszeko Andrzej*, PSB, t. 34, Kraków 1992, s. 468-469.

⁸ M. Machynia, *Sanguszeko Fiodor*, PSB, t. 34, Kraków 1992, s. 480-482

⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod. red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1893, t. 13, s. 712; Pełniejszą wersję można znaleźć w artykule Izabeli M. Jabłońskiej *Panie i panowie na Orchówku, Różance i Włodawie*, [w] *Życiorysy w trzy kultury wpisane. Włodawskie biografie. Studia* pod red. M. Bema i A. Duszyka, Radom-Włodawa 2008, s. 21-22. W dokumencie książę pisał: „Knieź Fedor Andrzejewicz Onulskowicz Marszałek Wołyńskiej Ziemi, Starosta Włodzimierski, daję znać tym moim, iż oto jeszcze nieboszczyk ojciec moy Pan Andrzej Aleksandrowicz Ongulswowicz posadził miasto Włodawę i dał tym mieszczanom swoy list, według którego listu mieli się sprawować i rządzić, iż mi oni powiedzieli przede mną, iż ten list Oycza mego u nich zaginął podczas Bożego Ognia i na to dałem drugi moy list. Co ja na ich czołobit nie uczynił, według którego mają się oni sprawować i rządzić w tym samym mieście Włodawie prawem Magdeburskim, tak jako i po innych miastach książęcych i pańskich. A co tknie płaty, mają oni mnie dawać czynszu z włóki po dwadzieścia groszy litewskich i po dwa pieniądze spisane i po korcu owsa miary włodawskiej w ten czas mają oddać tak owiec jak i czynsz, to jest po świętym Marcinie. A ja już więcej tak na nich płat żadnych na siebie wymuszałać i przybywać z włók nie mam. A co się tknie o pozytki używania rzyk, oni mają w rzyce w Bugu użytek mieć po Suszno, a dalej Suszna tam wstępu nie mają. Co się tknie gwałtu jeżeli bygdzie sa przygodziło, którego nieprzyjaciela albo sąsiada najazdu na mnie albo na ziemi i też gwałtu na groble wodnego, tego oni powinni bronić. Bobrów, wydr d lazca, nie maja łowić, lisa, wilka wolno im łowić. Co tknie się domu osiedlenia i mieśckiego wolno każdemu mieszczaninu dom swoy siegdom oddać, sprzedać. A jeżeli by który nieszczanin chciał z miasta pójść precz, ma pirwi sprawdziwszy się, we wszystkim dać wywołać na mieście iż nikomu nic nie winien i odpowiedziawszy się Urzędowi Zamkowemu i Miejskiemu może pójść z miasta gdzie chce i na to dajem moy list z moyom pieczęcią. Pisan we Włodawie Roku Pańskiego 1540 msca marca 18 dnia”. Jak podaje E. Rimša Włodawa otrzymała prawa miejskie przed rokiem 1528; E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 1142.

Następnymi właścicielami zostali Leszczyńscy, dzięki którym Włodawa działała prężnie jako ośrodek kalwiński. Rafał Leszczyński¹⁰ zmarł nagle we Włodawie 29 marca 1636. Jak głosi legenda powtarzana przez katolicką część rodu, Rafał Leszczyński, zagorzały protestant, na łożu śmierci przeszedł na wiarę katolicką.

Kolejnymi zarządcami dóbr włodawskich zostali pochodzący z Litwy Pocijowie, którzy na czele z Ludwikiem Konstantym Pocijem¹¹ ufundowali we Włodawie

¹⁰ Rafał Leszczyński herbu Wieniawa (1579 – 29 marca 1636 we Włodawie) wojewoda bełski, przywódca różnowierców. Urodzony w październiku 1579 r. Syn Andrzeja Leszczyńskiego, wojewody brzeskiego i jego pierwszej żony Anny Firlejówny. Naukę rozpoczął w szkole braci czeskich w Koźminku. Uczył się następnie w gimnazjum w Głogowie, a w roku 1594 wyruszył na zachód, w celu dalszej nauki. Pierwszym etapem jego podróży był Heidelberg, ale systematyczne studia Leszczyński rozpoczął w Strasburgu i w Bazylei, układając ich plan w ten sposób, że corocznie semestr zimowy spędzał na uczelni sztrasburskiej, kształcąc się w naukach humanistycznych i prawniczych, na semestr letni przenośił się do Bazylei celem studiowania teologii. Działalność publiczną Leszczyński rozpoczął jako poseł sandomierski na sejm 1605 r.; reprezentował wówczas umiarkowana opozycję. W r. 1606 został starostą horodelskim. Postował z województwa sandomierskiego na sejm w 1611 roku. Domagał się wówczas obwarowania konfederacji warszawskiej i brał żywy udział w obradach deputacji dla przygotowania konstytucji mającej zapobiec wystąpieniom antyróżnowierczym. Do senatu wszedł w r. 1612 jako kasztelan wiślicki. Sejm 1613 roku wybrał go do komisji mającej uregulować sprawę zaległego żołdu żołnierskiego; w tym roku otrzymał starostwo wschowskie. W roku 1618 został kasztelanem kaliskim, a w 1620 wojewodą bełskim. Przekonania religijne, a także kontakty osobiste nawiązane w czasie nauk zagranicznych wpłynęły na orientację polityczną Leszczyńskiego. Zerwał on z tradycyjną w swym rodzie polityką prohabsburską i przeszedł do obozu francusko-szwedzkiego, reprezentującego interesy różnowierstwa. Taki układ uległ zaostrzeniu w okresie wojny trzydziestoletniej. W czasie powstania czeskiego został w bliskich stosunkach z Ślązakami. Po śmierci ojca stał się jedynym przedstawicielem protestantyzmu we własnej rodzinie. Z mecenatu Leszczyńskiego korzystało wielu wybitnych mieszkańców Leszna, jak dwaj uczeni rektorzy gimnazjum: Jan Rybiński i Andrzej Węgierski. Posiadał rozległe dobra (17 miast i 116 wsi) rozrzucone były po całej niemal Koronie: leżały one poza rdzenną Wielkopolską, na Mazowszu (Radzymin), w Małopolsce (Baranów Sandomierski) i na Podlasiu (Włodawa), sięgały daleko na Wołyń i Ruś, a nawet wkraczały w granice Litwy. W latach 1628–29 udzielił w swych dobrach schronienia wygnanym z Czech, Moraw i Śląska luteranom i braciom czeskim. Część wygnañców została umieszczona we Włodawie i jej okolicach. Podczas rokowań sztumdorfskich (Sztumska Wieś) zmarła żona Leszczyńskiego (12 stycznia 1635 r. w Kwidzynie, pochowana we Włodawie). Leszczyński zmarł nagle we Włodawie 29 marca 1636 i tamże pochowany bardzo uroczyście w miejscowym zborze. Nie przeszkodziło to jego krewnym wyznających katolicyzm w uknuciu legendy, mówiącej o przedśmiertnym przejściu na katolicyzm; M. Sipayłło, *Leszczyński Rafał*, PSB, t. 17, s. 135–139.

¹¹ Pocij Ludwik Konstanty herbu Waga, podskarbi litewski, następnie hetman wielki litewski i kasztelan, potem wojewoda wileński. Urodził się w Kietowiszkach w województwie trockim, był najstarszym synem wojewody witebskiego Leonarda i Reginy Ludwiki Ogińskiej. Początki swojej kariery zawdzięczał wpływowym członkom rodziny swojej matki. W roku 1687 został pisarzem ziemskim. Z województwa brzesko-litewskiego wielokrotnie postował na sejmy w latach 1688, 1689, 1690 i oba sejmy w roku 1693 i roku 1695. W 1689 został podkomorzym brzesko-litewskim. Wówczas był starostą powierzchniańskim, a następnie otrzymał także starostwo borciańskie. Podpis Pocijaja figuruje na ujawnionym w trakcie sejmu 1701 roku akcie z 24 grudnia 1700, na mocy którego stany zebrane w Wilnie nadawały Augustowi II władzę dziedziczną w Wielkim Księstwie Litewskim. Jako poseł na nadzwyczajny sejm w Lublinie (11 czerwca–19 lipca 1703 r.) podpisał jego konstytucję oraz został jednym z deputatów szlachty u boku króla. Uważano go za wiernego współpracownika hetmana Michała Wiśniowieckiego. Kiedy Wiśniowiecki uzyskał buławę wielką, Pocij liczył na buławę polną. Podobno miał już od króla przywilej na ten urząd, lecz ostatecznie uzyskał go Grzegorz Ogiński, poparty przez Długoruckiego. W zimie 1706 roku dowodził większością wojska Wiśniowieckiego. Równocześnie protestował przeciwko pomysłom cara Piotra I, który chciał przekazać Kozakom Jana Mazepy dwie fortece litewskie: Bychów i Mohylew. Od kwietnia 1708 roku przebywał w swoich dobrach koło Włodawy, głównie w Różance. Zagrożony marszem wojsk sapieżyńskich w końcu czerwca 1708 roku skupił swoje oddziały pod Włodawą i wzmocniony chorągwiami przysłanymi przez Sieniewskiego opuścił swoje dobra. W lutym korzystając z przerwy w działaniach wojennych, Pocij ożenił się w Częstochowie z Emer-

w 1698 roku klasztor paulinów, pierwszy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Źródła tak opisują tę fundację: „Miłe obudzą wspomnienia w potomnych dobroczynne inicjatywy, jeśli tylko będą wiernie opisane na stronach „Roczników”. Pierwsze miejsce w tym względzie dajemy panu Ludwikowi Pocielowi, podkomorzemu brzeskiemu i kujawskiemu, a później hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jakkolwiek jeszcze się nie ukazały kwiaty Paulińskiej Palmy [Zakonu], jednak przyniesiony nimi wspomniany hetman ofiarował braciom naszego Zakonu nową fundację, doskonale uposażoną, łącznie z prowizją majątku. Fundacja miała miejsce w dziedzicznych jego dobrach we Włodawie, usytuowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Pierwszy, który wznosił Palmę naszego Zakonu na Litwie, to o. Dominik Pa-procki, kaznodzieja warszawskiej katedry, wydelegowany do tej sprawy; domagał się go imiennie sam fundator. Dzięki jego pomyślnym staraniom świeża latorośl paulińska w ciągu kilku lat tak dalece wzrosła, że rozłożystymi szeroko gałęziami dorównywała starym palmom. Wybudowano mianowicie obszerny gmach klasztorny z wypalanej cegły, podnosząc go formalnie do uprawnień domu zakonnego”¹².

Ludwik Pociel jak mało który właściciel Włodawy dbał o rozwój miasta trwający do wojny północnej i konfederacji tarnogrodzkiej. Opowiedzenie się Pociela po stronie Augusta II spowodowało upadek miasta i ubożenie mieszkańców. Ludwik Pociel zmarł w 1730 roku, został pochowany w krypcie kościelnej¹³. Właściciel nie posiadał potomka męskiego. Z małżeństwa z Emerencjaną Warszzyką¹⁴ doczekał się jedynie córki Marianny, która wyszła za mąż za Franciszka Borzęckiego¹⁵. Dlatego wziął na wychowanie bratanka Antoniego¹⁶, którego przygotowywał na następcę.

W 1749 roku w roku śmierci Antoniego Pociela w wyniku niespłaconego kontraktu z 18 października 1745¹⁷ włości przeszły w ręce Jerzego Flemminga, a na-

cjanną, córka Stanisława Warszzyckiego, miecznika koronnego i Anny z Jordanów. 22 października 1709 roku otrzymał buławę polną litewską. Nominacja ta została prawdopodobnie wymuszona przez cara Piotra I, tak na staroście bobrujskim Janie Sapieżu, dotychczasowym hetmanie z nominacji Stanisława Leszczyńskiego, jak i na królu Augustu II. Przejął kasztelanję wileńską, bezprawnie odebraną przez Augusta II Michałowi Wiśniowieckiemu. Dopiero z początkiem sierpnia 1711 roku wojsko litewskie wyprawione zostało spod Włodawy na Ukrainę. Ponadto w połowie grudnia 1713 roku w dobrach włodawskich Pociela wykryto nielegalną mennicę. Pociel miał olbrzymie dobra ziemskie. Po rodzicach odziedziczył Różankę, przed 1692 zakupił sąsiednią Włodawę (miasto z 11 wsiami i 7 folwarkami) i Terespol w 1708 r. (miasto z 11 wsiami i 5 folwarkami) – wszystkie w województwie brzesko-litewskim. Orchów w ziemi chełmskiej (miasto i 2 wsie). W roku 1698 sprowadził do Włodawy oo. paulinów i w latach 1711-1717 wybudował dla nich klasztor, budowa kościoła miała rozpocząć się w 1719, jednak prace ruszyły dopiero w 1739 roku. Zmarł w Różance 30 stycznia 1730 roku, pochowany w kościele św. Ludwika we Włodawie (zob. przyp. 14); A. Sowa, *Pociel Ludwik Konstanty*, PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 38-47.

¹² *Roczniki Paulińskie*, T. 2, Częstochowa-Jasna Góra 1997, s. 243-244.

¹³ W krypcie jest pochowanych 30 zakonników, wraz z nimi Ludwik Konstanty Pociel. Pełna inskrypcja nagrobna brzmi: Tu spoczywa – wraz z Paulinami śp. LUDWIK – KONSTANTY POCIEJ FUNDATOR KOŚCIOŁA I KLASZTORU OJCOW PAULINIOW WIELKI AETMAN WIELKIEGO KSIESTWA LITEWSKIEGO PODKOMORZY BRZESKI – PAN NA RÓŻANCE I WŁODAWIE *1664 + 01.1730; Istnieje rozbieżność wiennej dacie śmierci Ludwika Konstantego Pociela. Źródła podają 3 stycznia i 30 stycznia.

¹⁴ A. Sowa, *Pociel Ludwik Konstanty*, PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 46.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Archiwum Ordynacji Zamoyskich z Włodawy (dalej: AOZzW), sygn. 86/9, p. 2, 4.

¹⁶ Z. Zielińska, *Pociel Antoni*, PSB, t. 27, Wrocław 1983, s. 27-28.

¹⁷ H. Gmiterek, *Włodawa w dziejach reformacji i kultury staropolskiej...*, s. 46.

stępnie w wyniku małżeństwa córki Jerzego Flemminga Izabeli z księciem Adamem Kazimierzem Czartoryskim¹⁸ Włodawa z okolicznymi dobrami znalazła się w posiadaniu rodu Czartoryskich.

W okresie rządów Jerzego Flemminga dokończono budowę kościoła parafialnego. Prace przy jego wystroju trwały do 1780 roku¹⁹. W latach 1764-1774²⁰ wzniesiono synagogę o oryginalnej bryle. Budowla jest cennym przykładem osiemnastowiecznej architektury żydowskiej. W księdze parafialnej pod rokiem 1764 zapisano wiadomość: „została wzniesiona za czasów dziedzictwa ks. ks. Czartoryskich i za znakomitym ich położeniem. Żydzi Włodawy wystawili sobie obszerną murowaną bożnicę, którą do ozdób miasta policzyć by można, gdyby nie znane żydowskie niechlujstwo, brudy i niedbałość w zachowaniu i konserwowaniu ich budynku”²¹.

W 1798 roku córka księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego i Izabeli Czartoryskiej z Flemmingów – Zofia, wniosła dobra w posagu Stanisławowi Kostce Zamoyskiemu, przyszłemu dwunastemu ordynatowi na Zamościu, od którego wywodzi się siedem linii rodu. Założycielem włodawskiej linii rodu był August, syn Stanisława Kostki Zamoyskiego, dwunastego ordynata na Zamościu, urodzony 18 listopada 1811 roku, jako szósty syn, a ósme z kolei dziecko pary ordynackiej.

Zamoyscy, podobnie jak wiele innych rodzin arystokratycznych, duże znaczenie przywiązywali do wykształcenia dzieci, zwłaszcza synów. Miało to szczególne znaczenie dla powodzenia rodu, ponieważ na synach spoczywało pomnażanie dóbr rodowych, piastowanie wysokich stanowisk urzędniczych w państwie i przynoszenie chluby rodzinie. Edukacja i wychowanie miały temu służyć i prowadzić do wykształcenia zdrowego i silnego szlachcica, zaangażowanego w sprawy publiczne i wojskowe, godnego obywatela ojczyzny i syna rodu Zamoyskich²².

Przez krótki okres posiadaczem dóbr był Stanisław Nowakowski. Ten wkrótce po nabyciu majątku odsprzedał go 15 maja 1818 poprzedniemu dziedzicowi, Stani-

¹⁸Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek Czartoryski – książę herbu Pogoń Litewska (ur. 1 grudnia 1734 w Gdańsku, zm. 19 marca 1823 w Sieniawie), polityk, pisarz, krytyk literacki i teatralny, przywódca Stronnictwa Patriotycznego. Był synem Augusta Aleksandra i Marii Zofii Sieniawskiej, jego żoną była Izabela z domu Flemming, z którą miał sześcioro dzieci, w tym Adama Jerzego i Konstantego Adama. Generał ziem podolskich, jeden z głównych przeciwników króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wśród magnaterii, przedstawiciel obozu reform. W 1764 został marszałkiem, zwołanego pod wężlem konfederacji Sejmu konwokacyjnego. W 1768 Adam Kazimierz Czartoryski został mianowany komendantem Szkoły Rycerskiej. Był także członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Z Gdańskiem związany jako jeden z fundatorów obserwatorium astronomicznego na Biskupiej Górze założonego przez Nataniela M. Wolfa. W latach 1788-1792 był posłem na Sejm Czteroletni. W 1791 był jednym z założycieli Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej. Był członkiem polskiej loży masońskiej Trzech Braci. 28 czerwca 1812 został marszałkiem Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Odznaczony Orderem Orła Białego, Świętego Stanisława i carskim orderem Świętej Anny. Właściciel Ordynacji międzyrzeckiej. Administratorem majątków księcia Kazimierza Czartoryskiego był Jan Kanty Brandys; H. Waniczówka, *Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek*, PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 249-257.

¹⁹H. Gmiterek, *Włodawa w dziejach reformacji i kultury staropolskiej...*, s. 49.

²⁰*Zespół synagogalny we Włodawie*, Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie, Włodawa 2005, s. 7.

²¹Tamże.

²²Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ), sygn. 107, k. 19-43.

sławowi Zamoyskiemu, za „sumę szacunkową dwa miliony cztery kroć siedem tysięcy czterysta trzysta złotych, tj. 2 407 413 zł”. W jego rękach latyfundiów włodawskie pozostało do 18 listopada 1837 roku, po czym przeszło na własność jego syna – hrabiego Augusta Zamoyskiego, na podstawie testamentu z dnia 6 października 1837 wydanego w Krasicy, zgodnie z którym przejście własności dóbr stanowiło udział w majątku ojcowskim, macierzystym i kapitale²³.

Znany jest rysopis dwudziestopięcioletniego Augusta z sierpnia 1837. Był on „wzrostu słusznego, oczów czarnych, twarzy ciągłej i nosa miernego”. Wówczas to August starał się o pozwolenie na wydanie paszportu. Swoją prośbę motywował słabością zdrowia ojca, któremu chce towarzyszyć w podróży „dla zasięgnięcia Rady Lekarzy”. Miał się udać do Wiednia, po drodze zatrzymać się w Galicji, gdzie doszło do podziału majątku²⁴.

August Zamoyski stosownie do aktu działowego otrzymał dobra składające się z Włodawy i Orchówka oraz wsi: Suszno, Dobropol, Różanka, Szuminka, Konstantyn, Stawki, Korolówka, Kaplonosy, Krasówka, Wiryki, Połód, Suchawa, Żdzarka, Wólka, Lubień, Adampol, Żuków, Luta, Iwankowszczyzna, Okuninka wraz z osadami Irkuck i Kamczatka²⁵. Wartość dóbr została oszacowana na wartość 1 925 930 zł 14 gr oraz część dóbr znajdujących się w Cesarstwie Rosyjskim zwanych Zabuzie o wartości 715 035 zł²⁶.

Jak podaje dokument dotyczący dziedziczości dóbr: „W dobrach tych znajdują się dwa miasta, to jest Włodawa i Orchówek, trzecie było miasteczkiem zwane Różanka, które teraz jest wsią pańszczyźnianą. Miasta te nie miały i nie mają żadnych królewskich przywilejów, oprócz na 3 jarmarki udzielonych na żądanie dziedzica, a mianowicie, tylko dla miasta Włodawy: to ostatnie jest teraz miastem obwodowym, jest przecięte linią demarkacyjną r. 1794. Cesarstwa Rosyjskiego Rzeką Bugiem, ma Komorę II-go rzędu, Sąd Pokoju, Skład Soli Państwowej i Urząd Muncypalny. Po przecięciu linią demarkacyjną Dóbr Włodawskich w r. 1794 i dostania się w Kordon Cesarstwa Rosyjskiego część gruntów należących, dziedzic uwczesny X. Czartoryski A. na ziemi dziedziczynej za Bugiem uformował nowe miasteczko, pod nazwiskiem Włodawka, gdzie teraz jest Tamoźnia Rosyjska. Po r. 1814, ś.p. Hr. Ordynatowa Zamoyska miasteczko to rozszerzyła, i w Senacie Petersburskim uzyskała przywilej na 3 jarmarki, dla Włodawki, czyli potwierdzenia owych trzech Jarmarków które przez Królów Polskich były nadane dla Włodawy, ale odbywały się w tam miejscu za Bugiem, gdzie teraz osypuje Włodawka, jako miejscu z położenia swego i okolic dla przybywającego na Jarmarki bydła dogodnego, i dla Kupców stosownem. Którey dogodności na lewym brzegu Bugu miasto Włodawa nie miało dawniej i mieć może teraz z powodu granicy”²⁷.

²³ T. Zielińska, *Poczet rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 474.

²⁴ AGAD, Kancelaria Własna Namiesnika w Królestwie Polskim. Wydział Paszportowy, sygn. 1161, nlb.

²⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Chełmie (dalej: APCh), Akta Hipoteczne Włodawa (dalej: HW), nr 706, dz. I.

²⁶ APL, AOZzW, sygn. 55/X, nlb.

²⁷ APL, AOZzW, sygn. 86/9, s. 2-3.

W roku 1843 Zamoyski ożenił się z Elfrydą Tyzenhauz, córką Rudolfa na Żołudku, pułkownika artylerii wojsk napoleońskich i Genowefy z Pusłowskich²⁸. Gabriela Puzynina z Günterów tak charakteryzuje Augusta Zamoyskiego: „Pan August Zamoyski najsympatyczniejszy ze szwagrów przez to samo, że najbardziej z nich Polak, mówił najchętniej po polsku i o narodowych rzeczach, wydawał się łagodny i przywiązany do żony; możeby się nawet dał powodować młodej, miłutkiej, serdecznej kobiecie, gdyby nie był Zamoyskim, tj. związanym godłem familijnym: żony być powinny poddane mężom swoim”.

Podobnie jak starsi bracia, którzy walczyli w 5 Pułku Ułanów im. Zamoyskich, August Zamoyski również uczestniczył w powstaniu listopadowym²⁹. Gdy wybuchło powstanie, był młodym człowiekiem, miał dopiero 19 lat, mimo to wypełnił bohatersko swój obywatelski obowiązek, co nie było powszechnym zjawiskiem wśród ówczesnej arystokracji.

Można przypuszczać, że August był oddany żonie i rodzinie. Był człowiekiem wprawdzie wymagającym i konsekwentnym, co świadczyło o wartościach, jakie wyniósł z domu rodzinnego, ale także ciepłym i wyrozumiałym.

Oboje małżonkowie byli głęboko religijni i zapewne w takiej atmosferze wychowywali swoje dzieci, a mieli ich ośmioro, zaś pięcioro dożyło starości. A mianowicie trzy córki: Elżę, Marię i Annę oraz dwóch synów: Augusta Adama i Tomasza. Troje dzieci Augusta i Elfrydy: Wacław, Andrzej oraz Zofia, zmarło w dzieciństwie.

Ciekawym zwyczajem, który łączył bardzo ściśle rodziców z dziećmi, było nadawanie folwarkom imion dzieci. Po lewej stronie Bugu do dzisiaj istnieją jako wioski lub przysiółki: Izabelin, Gucin, Adampol czy Augustów. Po narodzinach Tomasza 15 stycznia 1856 roku folwark leżący po prawej stronie Bugu otrzymał nazwę Tomaszówka.

August Zamoyski pozostał właścicielem dóbr aż do śmierci 23 lutego 1889. Pochowano go w podziemiach kościoła pw. św. Ludwika we Włodawie, razem z jego małżonką Elfrydą Zamoyską z Tyzenhauzów. Pełna inskrypcja na tablicy w głównej części podziemi brzmi następująco: TU SPOCZYWAJĄ Ś. P. AUGUST ZAMOYSKI Z RÓŻANKI UR. 1811 + 1889 SYN STANISŁAWA XII ORDYNATA I ZOFJI Z CZARTORYSKICH OFICER W.P. W 1830 R. ODZNACZONY KRZYŻEM VIRTUTI MILITARI I MAŁŻONKA JEGO ELFRYDA Z TYZENHAUZÓW ZAMOYSKA UR. 1825 + 1873 ORAZ ICH DZIECI WACŁAW UR. 1844 + 1844 ZOFJA UR. 1846 + 1856 ANDRZEJ UR. 1852 + 1855 I WYCHOWANE PRZEZ NICH SIEROTY PO SIOSTRZE JÓZEFIE Z TYZENHAUZÓW KONSTANTYNOWEJ POTOCKIEJ Z PECZARY STEFAN POTOCKI UR. 1844 + 1865 I MARIA POTOCKA UR. 1846 + 1866 WIECZNY ODODPOCZYNEK RACZ IM DAĆ PANIE³⁰.

²⁸ J. Seweryn hr. Dunin-Borkowski, *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*, Lwów 1895, s. 663.

²⁹ AGAD, AZ, sygn. 2591, k. 107, 757, 765.

³⁰ Inskrypcja znajduje się w kościele pw. św. Ludwika we Włodawie w krypcie poświęconej Zamoyskim. W krypcie znajduje się osiem trumien należących do Augusta Zamoyskiego i Elfrydy Tyzenhauz Zamoyskiej, ich dzieci i siostry Elfrydy Tyzenhauz – Józefy Tyzenhauz, żony Konstantego Potockiego z Peczary wraz z dziećmi.

Jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, w 1871 roku dobra włodawskie obejmowały 36 098 mórg³¹, w tym lasów urządzonych 16 932 mórg oraz 19 folwarków, do których należały: Różanka, Augustów, Stawki, Suszno, Korarówka (obecnie Korolówka), Gucin, Dobropol, Adamki, Tomaszpol, Adampol, Połód, Zosiny, Kapłonosy (Kapłonosy obecnie), Wiryki, Marysin, Elizyn, Suchawa, Okuninka, Irkuck, miasto Włodawa, miasteczko Orchówek, oraz wsie: Suszno, Różanka, Szuminka, Konstantyn, Stawki, Korarówka, Kapłonosy, Krasówka, Wiryki, Suchawa, Żdzarka, Lubień, Żuków, Iwanki, Luta i Okuninka³².

August Zamoyski dokonał działu swego majątku oraz majątku po zmarłej w 1873 roku żonie Elfrydzie w akcie notarialnym z roku 1884, zastrzegając sobie „używalność całego majątku aż do śmierci” i jednocześnie zobowiązując się do spłaty obciążeń.³³

August Adam Zamoyski otrzymał dobra, których wartość została oszacowana na 1 222 773 rubli. Były właściciel dóbr August wydzielił dla pozostałych dzieci, do podziału, sumę 521 198 rubli 25 kopiejek. Tomasz Zamoyski otrzymał 93 752 rubli 83 kopiejki, Anna Zamoyska 214 715 rubli 7 kopiejek, Elżbieta, żona Ignacego Krasickiego 73 735 rubli 10 kopiejek, Maria, żona Pawła Popiela 138 995 rubli 24 kopiejki. Całą sumę miał wyasygnować August Adam Zamoyski, który zobowiązał się spłacić rocznie w przeciągu dziesięciu lat, tj. od 1 czerwca 1884 do 1 czerwca 1894 roku³⁴.

W roku 1909 August Adam i Róża Zamoyscy, korzystając ze złągodzenia ucisku narodowego i religijnego, uzyskali od władz cesarskich zgodę na wzniesienie kościoła katolickiego w Różance. Zamoyski, mając na uwadze liczne przypadki likwidacji parafii rzymsko-katolickich, zastrzegł sobie prawo w akcie notarialnym, że jeśli kościół filialny w Różance wskutek ukazu carskiego zostanie zamieniony na cerkiew prawosławną, wówczas akt darowizny staje się nieważny, a plac i zabudowania na nim się znajdujące przechodzą ponownie na własność Zamoyskiego³⁵.

Dobra pozostawały w rękach Augusta Adama do momentu jego śmierci w 1917 roku. Po nim majątek odziedziczył jego syn, Konstanty, który przeniósł siedzibę z Różanki do Adampola, budując tam zespół pałacowy. Konstanty Zamoyski otrzymał majątek na podstawie uzyskanych pełnomocnictw od pozostałych spadkobier-

³¹ Jak podaje Ignatowicz, jedna morga wynosiła 5 985 m²; I. Ignatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 44.

³² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod. red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1893, t. 13, s. 712

³³ APL, AOZzW, sygn. 9/II, nlb. Wypis notarialny z dnia 30 VI/12 VII 1884 roku. Mienie Elfrydy zostało przekazane synowi Augustowi Adamowi z obowiązkiem wypłaty pieniędzy pozostałym członkom rodziny. Majątek wskazany w testamencie z 6 II 1873 roku został rozdzielony między dzieci. Na majątek składały się: dwie nieruchomości w Warszawie, dobra Iwie położone w powiecie oszmiańskim w guberni wileńskiej. W podziale schedy po matce nie uczestniczyła Elżbieta Krasicka, która odstąpiła prawa spadkowe ojcu. Anna Zamoyska przejęła kamienice w Warszawie, spłacając ojca i Marię, Tomasz Zamoyski przejął robra Iwie, również spłacając ojca i Marię.

³⁴ APCh, HW, nr 706, dz. IV, s. 4-5v. Dnia 11 IX 1890 roku August Adam Zamoyski wypłacił, według umowy, Elżbiecie Krasickiej sumę 73 735 rb. 10 30/56 kop. Ibidem, dz. III, s. 353-354.

³⁵ Archiwum parafialne w Różance, Akta budowy kościoła. Zamoyski zastrzegł sobie, że w kościele ma być zbudowany grobowiec dla niego i całej rodziny; APL, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 288, nlb.

ców – matki Róży Zamoyskiej z Zamoyskich, sióstr Marii Żółtowskiej i Róży Komierowskiej.

Siedzibą włodawskiej linii Zamoyskich od początku była Różanka. Zespół pałacowy usytuowano w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Bug, na szczycie lewobrzeżnej skarpy o wydłużonym łagodnym stoku. Pałac powstawał w wyniku ewolucji i rozbudowy założenia barokowego z początku XVIII wieku. Został ukończony w 1715 roku, przypuszczalnie według projektu Józefa Pioli. Według tradycji ówczesny właściciel Różanki Ludwik Konstanty Pociąg otrzymał pałac od cara Piotra I jako dar w uznaniu zasług.

W pamiętniku hrabiego Tomasza Zamoyskiego z dnia 20 listopada 1927 roku znajduje się opis pałacu: „Pałac zatem Różaniecki wzniesiony przez Piotra Wielkiego nad wysokim brzegiem Buga liczył swej egzystencji 202 lata. Jako budowla gmach ten był wspaniałą. Odznaczał się czystością (...) i stylem. A pod względem budowy był nader ciekawy, bo dwu piętrowa jego wysokość nad poziom Ziemi, odpowiadała głębokości dwupiętrowym piwnicom w ziemi. Z jednej piwnicy było przejście pod ziemią aż do Buga.

Mury były nadzwyczaj grube, tak, jak to w owych czasach budowano. Wszystkie gzymsy, kapitale drzwiowe i okienne były z kamienia ciosowego, a niektóre główne wejścia przyozdobione były czarnym marmurem, jak tego dowodziły jeszcze szczątki z dawnych lat pozostałe. Pokoje parterowe przeważnie pięknym łukiem sklepione.

Nad głównym wejściem istniał napis na tablicy marmurowej: „HOSTICA FAX DELET QUAE TU CLEMENTOR HOSTE. FUNDAMENTA DOMUS MAGNE GRANDIVE JACIS SORS DOMINI INGENIUM SEQVITA CIVISQUE DUCISQUE. MARS CAEPIT QUAM PAX PERFICIT ALMA DOMUS A.D. 1715. MARTIS ET ARTIS OPUS ROZEI UT BENE HOMINIS OMEN IMPLEAT AUGUSTE REGIA PACIS CRIT”. Tłumaczenie z łacińskiego na polskie przez proboszcza Pawła Sopiela brzmi jak następuje: „Nieprzyjacielski ogień zagładza podstawy domu, które ty łaskawszy od nieprzyjaciela potężny twórco zakładasz. Losy odpowiedziały duchowi Pana, obywatela i wodza. A wojna pochłonęła co błogi pokój zawiązuje. O Zamku niech święty pokój dokona Dzieła Marsa i Sztuki w Różance (której imię szczęśliwej wróżby)”.

Pałac kryty był dachówką polewną, koloru jasno niebieskiego, której szczątki i kawałki do dziś dnia w najbliższym otoczeniu pałacu znaleźć się dają. (...) Od strony i na jego brzegu były wspaniałe tereny dwupiętrowe kończące się schodami które aż do Buga prowadziły. Te ostatnie były już w ruinie i restaurowane nie były, podczas kiedy same tarasy odnowione wzmocnione i utrzymane były do ostatnich chwil. (...) Na środkowej fasadzie pałacu od strony Buga umieszczony był herb Pocięga ogromnych rozmiarów, ze 4^{ty} a może i więcej łokci wysoki, który w szczycie dachu przytwierdzony na żelaznej podstawie, kształt monstrancji przypominał. Herb ten był kruszcem szlacheckim, jeżeli nie ze złota, to przynajmniej grubo pozłacany, bo lśnił się

i migotał w słońcu, jak ze złota, a pamiętam ten herb blisko 60 lat i nie był nigdy odnawiany”³⁶.

Istotnym elementem rezydencji różanieckiej był park, do którego utworzenia przystąpiono w latach czterdziestych XIX wieku. Wówczas ogród zwano „ogrodem dzikim” bądź „ogrodem angielskim”. Autorstwo projektu przypisywane jest Henrykowi Marconiemu. Tomasz Zamoyski jako założycieli „ogrodu owocowego tzw. Francuskiego” podaje swego ojca Augusta i francuskiego ogrodnika Moelin, którego sprowadzono ze Szwajcarii.

W latach czterdziestych XIX wieku dla służby dworskiej wystawiono w Różance murowane zabudowania folwarczne, które zamykały w zwartym czworoboku obszerny dziedziniec wewnętrzny. Dla włościan z dóbr ufundowano także szpital w Różance, utrzymywano też lekarza i dwóch felczerów³⁷.

Zamoyscy opuścili Różankę 8 sierpnia 1915 roku, zaś kilka dni później wojska rosyjskie zrujnowały posiadłość, najpierw podpalając okoliczne budynki, potem bombardując sam pałac. W folwarku Różanka spłonęły zabudowania administracji, stary budynek z bramą wjazdową, stajnie i gorzelnia – przez rów wykopany do Bugu wypuszczono cały zapas spirytusu. W innych folwarkach wojna także poczyniła spustoszenie. W Kaplonosach i Augustowie zostały zniszczone zabudowania, narzędzia i zasiewy.

Zamoyscy po tej ogromnej stracie nie odbudowali rezydencji różanieckiej, a syn Augusta Adama – Konstanty w 1923 roku rozpoczął budowę pałacu w Adampolu, w sosnowym lesie niedaleko Włodawy. Zespół pałacowy został tam wzniesiony w latach 1923-1927. Dominującym stylem pałacu jest neobarok i rosyjski klasycyzm, można również zauważyć elementy architektury bizantyjskiej.

Pałac składa się z kilku budynków otaczających ściśle wewnętrzny dziedziniec. Na głównej ścianie pałacu znajduje się ryzalit z herbem rodzowym Zamoy-skich – Jelita. Po przeciwnej stronie znajduje się oficyna, po stronie południowej taras z basztą, która jest kopią dzwonnicy kościoła w Kruszynie, stronę północną zamyka dawna oranżeria.

Przy budowie zastosowano szereg ocalałych fragmentów pałacu w Różance. Zabytkowe rzeźby, kapitele, marmurowe kominki, trzynastowieczne witraże. Znajduje się tutaj kopia obrazu Madonny Sykstyńskiej Rafaela Santi, barokowa kropielnica z XVIII wieku, osiemnastowieczna płyta z herbami Polski i Litwy, figura Marki Boskiej z 1858 poświęcona przez bł. o. Honorata Koźmińskiego.

Przy kartuszu rodzowym znajduje się napis: „Niech te trzy kopije przypominają potrójny cel życia w narodzie, ojczyźnie, Kościele, potrójną walkę z sobkostwem, zwątpieniem, niewiedzą, potrójną nagrodę jeśli wytrwasz. Miłość rodziny, szacunek narodu, błogostawieństwo Kościoła. Do każdej walki wypróbowanych tych kopij używaj, a choć raniony zostaniesz, to mniej boli niż odstępstwo, niż grzech, jedyne prawdziwe nieszczęście, od czego Boże uchroni”.

³⁶ APL, AOZzW, sygn. 86/93, s. 2-4, 6.

³⁷ K. Proźogo, *Różanka*, „Tygodnik Chełmski” 1985, nr 36, s. 5.

Bardzo typową cechą rodu Zamoyskich było zaangażowanie w działalność o charakterze gospodarczym, społecznym i oświatowo-kulturowym. Także August i jego syn Adam, niejako zobligowani wizerunkiem rodu i rodzeństwa podejmowali także takie przedsięwzięcia³⁸. Ich działalność nie miała szerszego zasięgu i najbardziej była widoczna na terenie dóbr włodawskich. W podejmowanych inicjatywach towarzyszyły im żony Elfryda i Róża, które czasami były nawet pomysłodawczyniami tych akcji.

Zamoyscy zapisali się jako szczerzy dobroczyńcy kościoła obrządku łacińskiego i wschodniego. Jako kolatorzy wykraczali poza ustaloną kwotę kosztów prac budowlanych. W znacznej części August Zamoyski fundował cerkiew unicką w Różance i we Włodawie. W 1844 roku wraz z parafianami podjął się remontu kościoła w Orchówku³⁹.

Zanim nastąpiła kasata zakonów 18 XII 1864 roku, Zamoyscy czynili zabiegi, które mogłyby powstrzymać władze od podjęcia ostatecznej decyzji. W historii zakonu felicianek można przeczytać, że August i Elfryda Zamoyscy wyróżniali się hojnością, w przeciwieństwie do innych ziemian, którzy ociągali się z datkami. Przywiązanie Elfrydy Zamoyskiej do wiary katolickiej i jej bardzo aktywny udział w ruchu tercjarskim pozwolił jej spotykać ludzi wywodzącymi się z niższych warstw społecznych⁴⁰. Postawa i osobowość Elfrydy wyraźnie tłumaczą jej zaangażowanie się w działalność charytatywną. Wychowanie i wzorce domu rodzinnego miały również wpływ na udział Augusta Adama i jego żony w inicjatywach tego typu. Elfryda uczestniczyła w rozmaitych imprezach artystyczno-dobroczynnych, uzyskując w ten sposób niemały dochód. Amatorska komedia zorganizowana na rzecz Zgromadzenia Sióstr Felicianek przyniosła dochód 2 000 rs⁴¹. Innym razem w korespondencji do Józefa Ignacego Kraszewskiego prosiła o wstrzymanie druku komedii w *Gazecie Warszawskiej*, ponieważ zamierzano ją grać w teatrze⁴². Elfryda Zamoyska przesyłała również pieniądze Stanisławowi Jachowiczowi na utrzymanie szkoły⁴³. Natomiast Róża i August oddawali swoją starą garderobę na przedświąteczną licytację⁴⁴.

W okresie wystąpień niepodległościowych Zamoyscy musieli skrywać swoją postawę patriotyczną, będąc pod ostrym nadzorem policyjnym. Z relacji świadków wiadomo, że „ziemianie w powiecie włodawskim czynnego udziału w powstaniu nie brali, nie byli mu przeciwni i o ile mogli pomagali. W poborze podatków, składek nie

³⁸ Starsi bracia Augusta wykazywali się ogromną aktywnością. Andrzej był działaczem politycznym i gospodarczym, jednym z przywódców Wielkiej Emigracji; S. Sobol, *Polskie rody arystokratyczne*, Poznań 1990, s. 133-134.

³⁹ W pierwszej połowie XIX wieku na terenie Podlasia narodził się „ruch honoracki”, który zaznaczył się wspieraniem przez ziemianstwo unitów w ich dążeniu do zachowania tożsamości wyznaniowej; A. Kopru-kownik, *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1975-1939*, [w] *Ziemianstwo na lubelszczyźnie*, red. R. Maliszewska, t. 2, Kozłówka 2003, s. 9-30.

⁴⁰ S. Szenic, *Maria Kalergis*, Warszawa 1963, s. 516.

⁴¹ Tamże, s. 306.

⁴² Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkps. 6482 IV. Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego. Seria III. Listy z lat 1844-1862, s. 110-113.

⁴³ Biblioteka Narodowa, rkps. 5775 III, mf. 43620, k. 61-62.

⁴⁴ APL, AOZZW, 93/XV/1, nlb.

było trudności. Włościanie zachowywali się biernie, ale nie nieprzyjaźnie. Wszystkie posługi jakich wymagano spełniali chętnie. Nie było wypadku, żeby ktoś z włościan zdradził powstanie"⁴⁵. Ogólne ożywienie i wzrost nastrojów patriotycznych ludności Podlasia miał wpływ na postawę i zachowanie mieszkańców tego regionu. Przykładem mogą być wydarzenia z dnia 8 września 1861 roku w Ostrowie koło Włodawy, gdzie podczas kościelnych uroczystości odpustowych obok katolików modlili się unicy. W przededniu wybuchu powstania podczas zebrania ziemian w powiecie włodawskim w samej Włodawie doszło do co najmniej dwóch wystąpień o charakterze narodowym.

W samej Różance na czele powstańców stanął nadworny lekarz Zamoyskich – Purzycki, który za wiedzą Zamoyskich utworzył szpital powstańczy w oficynie folwarcznej, gdzie leczono rannych w bitwie pod Sławatyczami w dniu 11 sierpnia 1863 roku oraz powstańcy z konnego oddziału Walerego Wrólewskiego.

Rodzina Zamoyskich była naocznym świadkiem ucisku i represji administracji i policji. Działania tej rodziny przyjmowały różnorodne formy w zależności od poczynań władz rosyjskich, m. in. wspierali unitów w opozycji i przychodzili im z pomocą nie zawsze jawnie. Zamoyscy pod przymusem pomagali szkołom parafialnym. Przecistawiając się akcji wynaradawiania, utworzyli dom schronienia dla unitów⁴⁶. Wspierali działalność księży pracujących w Różance, którzy udzielali pomocy zarówno religijnej, jak i oświatowej. Działalność ks. Kutuzina, była tak niebezpieczna, że zlecono go aresztować „wczesnym rankiem, srogo dopilnować, aby z nikim się nie spotykał i nie rozmawiał”. Uwięziony został w X pawilonie Cytadeli Aleksandryjskiej. Jego los również podzielił kapucyn Maurycy Lewiński, który został sprowadzony z Lubartowa do kaplicy pałacowej w Różance staraniem Elfrydy Zamoyskiej⁴⁷.

Do najważniejszych zamiłowań Zamoyskich należały myślistwo i hodowla koni. Tomasz Zamoyski nosił nawet przydomek „Lew”, który otrzymał od krewnych w celu odróżnienia go od drugiego Tomasza, syna ordynata. Stadninę koni rasy oldenburskiej założył August Adam. Brał udział w licytacjach koni w Janowie i Sławatyczach. Z jego inicjatywy utworzony został we Włodawie klub jazdy konnej, zaś w samej Różance istniał tor wyścigowy.

Konstanty Zamoyski i Natalia z Lubomirskich Zamoyska wraz z córką Krystyną byli ostatnimi właścicielami Adampola. W 1942 roku zostali wypędzeni przez Niemców, a 1944 roku pałac został zajęty przez wojsko radzieckie. Pozostała część

⁴⁵ Z. Gienza, *Powstanie styczniowe na Podlasiu 1863*, „Zeszyty Muzealne”, t. 9, Włodawa 1999, s. 66-76.

⁴⁶ F. Rzemieniuk, *Unicy Polscy 1596-1946*, Siedlce 1998, s. 79.

⁴⁷ APL, Kancelaria Gubernatora Siedleckiego, sygn. 58, nlb; Do roku 1894 w diecezji podlasko-białskiej ukarano: 162 księży karami pieniężnymi, 126 przeniesiono do innych parafii, 10 oddelegowano do pracy w innych diecezjach, 10 innych wydalono z Królestwa Polskiego, z liczby których kilku zesłano na Syberię, 3 skazano na pobyt w ściśle określonym klasztorze, 38 zakazano spełniać posługi kapłańskie; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości narodowej wśród ludności wiejskiej Podlasia w latach 1860-1918*, Biała Podlaska 1982, s. 27.

majątku, pola, folwarki zostały rozparcelowane w wyniku tzw. reformy rolnej PKWN z 6 września 1944 roku⁴⁸.

⁴⁸ PKWN, w celu pozyskania chłopstwa, 6 września 1944 r. wydał dekret przewidujący przymusową i nieodpłatną parcelację majątków ziemskich powyżej 100 ha powierzchni ogólnej lub 50 ha powierzchni użytków rolnych. Do końca grudnia 1944 r. przejęto na terenach Polski blisko 320 tys. ha i rozparcelowano 212 tys. ha, natomiast resztę gruntów upaństwowiono; W. Roszkowski, *Historia Polski 1941-2005*, Warszawa 2006, s. 141.